

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Opiskelijakirjaston verkkojulkaisu 2003

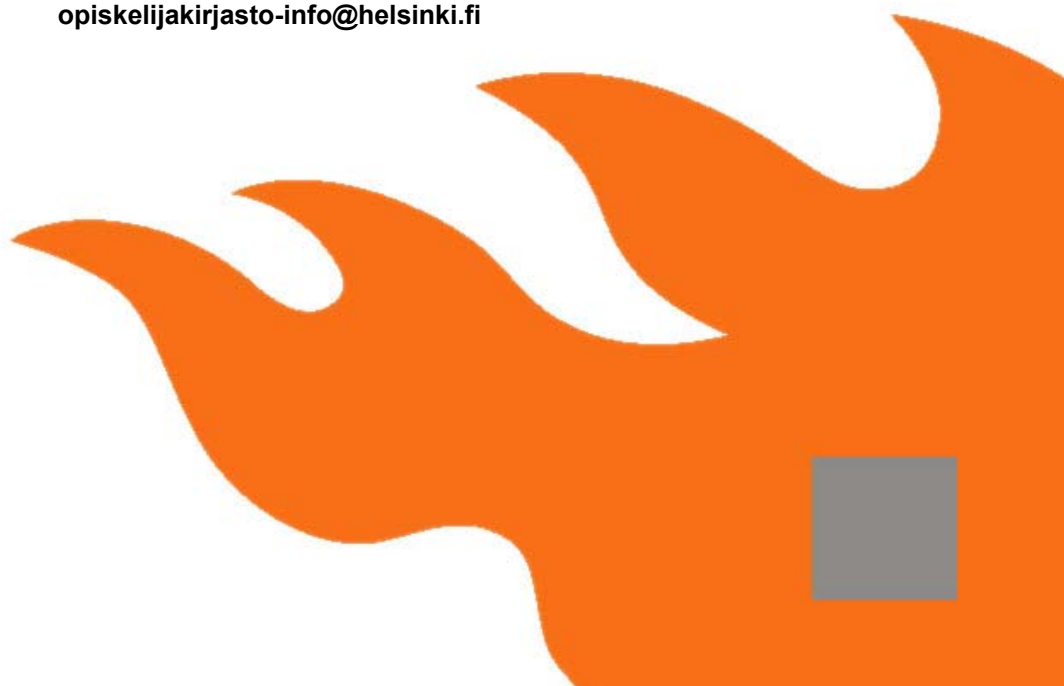
Bokmarknad och kulturspridning

Sten Lindroth

Julkaisija: Stockholm; Nordstedt, 1978
Julkaisu: Svensk lärdomshistoria (3) Frihetstiden
ISBN 91-1-783382-5
s. 75-90

Tämä aineisto on julkaistu verkossa oikeudenhaltijoiden luvalla. Aineistoa ei saa kopioida, levittää tai saattaa muuten yleisön saataviin ilman oikeudenhaltijoiden lupaa. Aineiston verkko-osoitteeseen saa viitata vapaasti. Aineistoa saa opiskelua, opettamista ja tutkimusta varten tulostaa omaan käyttöön muutamia kappaleita.

Helsingin yliopiston Opiskelijakirjasto
www.opiskelijakirjasto.lib.helsinki.fi
opiskelijakirjasto-info@helsinki.fi

BOKMARKNAD OCH KULTURSPRIDNING

Den lärda kulturens materiella villkor förbättrades under frihetstiden. Boktryckare, bokhandlare och förläggare svarade för att tillgången på böcker ökade, nykommen litteratur recenserades i tidningar och tidskrifter. Det förutsatte att det fanns en läsande publik som verkligen frågade efter vetenskapliga nyheter, och uppenbart är att den under 1700-talets lopp i hög grad breddades. Universitetsfolk, präster och adel hade under stormaktstiden burit upp den högre andliga kulturen i Sverige. Nu spreds med den borgerliga medelklassens frammarsch bildningstörsten allt vidare i samhället, till ämbets- och tjänstemän, brukspatroner, magistratspersoner, industriidkare och handelsmän, ofta sammanfattade under benämningen ofrälse ståndspersoner, vanligen med god skolgång och ibland universitetsstudier bakom sig. Mer än några få procent av befolkningen utgjorde de inte, men övriga kategorier ståndspersoner var ännu fåtaligare, och med sitt växande inflytande företrädde denna medelklass ett utåtriktat och världsligt bildningsideal, som självfallet kom att prägla tidevarvets litteraturproduktion.

I Sverige betraktades latinets alltjämt som vetenskapens officiella språk. Men i de stora kulturländerna hade det alltmer börjat överges av vetenskapsmännen själva, som också i avancerade teoretiska sammanhang begagnade sina modersmål, och latinets vara eller inte-vara blev vid 1700-talets mitt en angelägen fråga även i den svenska kulturdebatten. Oberoende därav blev det allt vanligare, att vetenskapliga arbeten utgavs på svenska så snart de ansågs kunna påräkna en större inhemska läsekrets. Sådant ingick i upplysningens program, sanningen var inte till bara för det lärda skrået vid universitet och prästseminarier utan en sak för hela den bättre delen av folket, som den skulle befria från fördomar och omogna tänkesätt. Vetenskaperna främst den moderna naturvetenskapen, ägde ett omistligt moraliskt och filosofiskt värde, i deras ljus skulle medborgarna uppfostras till förnuftiga

varelser; Newton utgavs i bearbetning för damerna. Samma förpliktelse var levande i frihetstidens Sverige (vidare nedan s.583). Till de gamla högre stånden hade kommit en ekonomiskt inflytelserik borgarklass, som måste vinnas för de nya idealen, och därför spreds vetenskapens rön på modersmålet i mer eller mindre populär form.

Det fanns alltså en marknad för driftiga boktryckare och förläggare, som vågade satsa på vetenskapliga arbeten. Det ville till, därför att staten och enskilda patroner knappast var att räkna med längre. Under den feodala stormaktstiden hade K. Maj:t och högadliga magnater som Oxenstiernor, Per Brahe och De la Gardie varit beredda att hjälpa vetenskapliga verk till trycket eller på annat sätt stödja lärdomen. I det frihetstida medborgarsamhället fanns just ingen plats för det gamla klient-systemet. Enstaka herrar kunde väl ge en stackars auktor ett handtag och det hände att statsmakten gav tryckningsbidrag till vetenskapliga verk, som Ihres Glossarium; Dalin och Lagerbring uppbar statsunderstöd för sina nationalhistorier. Men sådant var undantag - det ankom nu på de fria ekonomiska marknadskrafterna att befordra de lärdas ständigt växande produktion till offentligheten, och i stort sett löstes uppgiften. Det innebar samtidigt, att den svenska bokmarknaden alltmer koncentrerades till den borgerliga huvudstaden, Stockholm; dess boktryckare och förläggare anlidade också Linné och hans universitetskolleger för att nå ut i världen.

Boktryckare, bokhandlare, förläggare Salvius

Vid frihetstidens början var Stockholm tämligen väl försett med boktryckerier. Där fanns fem-sex stycken av vilka det kungliga tryckeriet, som 1738 köptes av Peter Momma, och Joh. L. Horrn var de största. Också landsorten var hyggligt tillgodosedd med officiner. I universitetsstäderna framställde de akademiska boktryckarna latinska disputationer och annat nödvändigt tryck, däremot ogärna större verk, och från stifts-

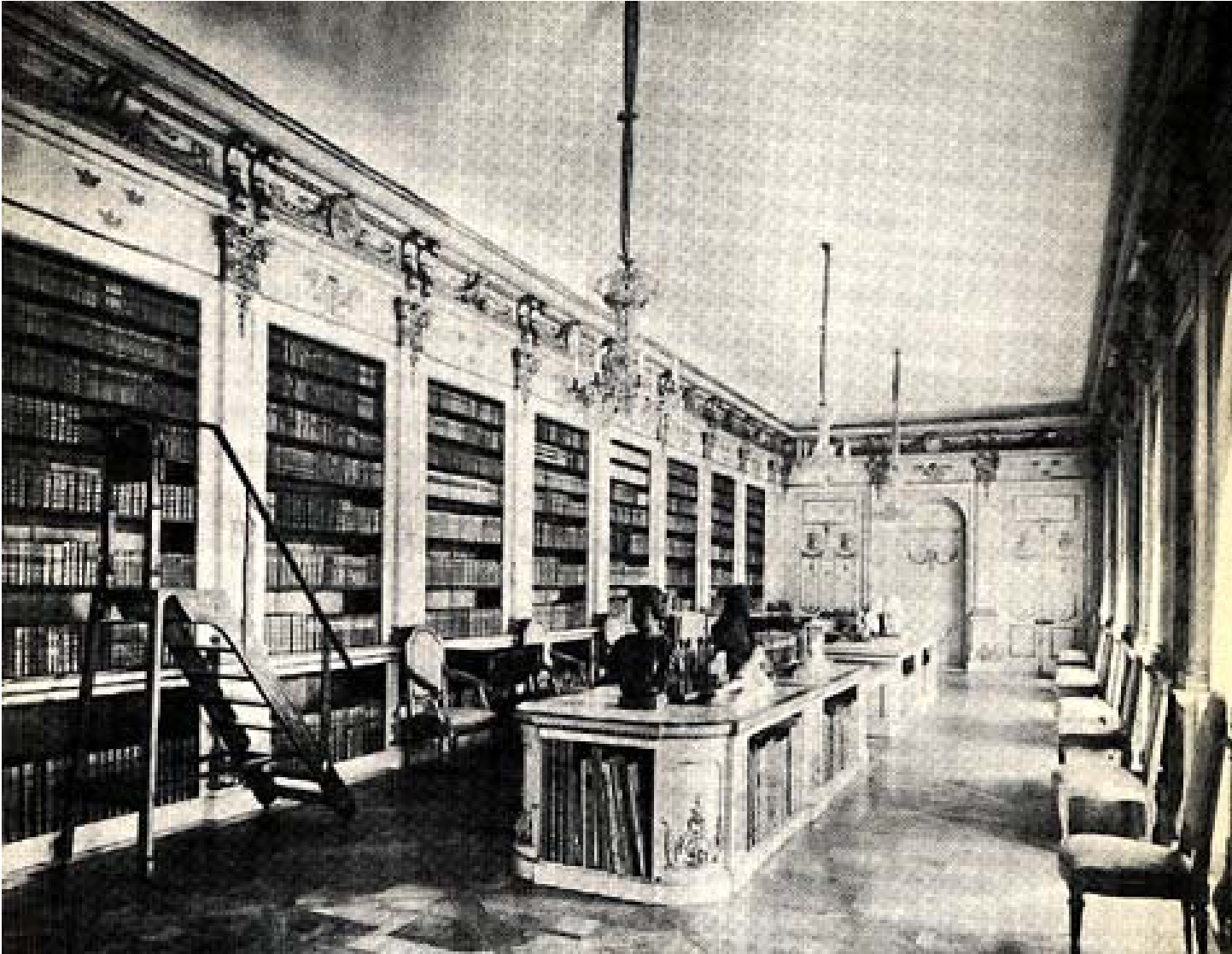
städernas gymnasietryckerier rann skolböcker, katekeser, psalmböcker, prästmötesavhandlingar, bröllops- och begravningsverser. Huvudstadens boktryckare var sedan länge sammanslutna till en Boktryckarsocietet, som såg till att yrket bedrevs i skrämmässiga former med lärgossar, gesäller och övliga ceremonier. Den gamla motsättningen mellan dem och bokbindarna hade ingalunda bedarrat. Saken gällde bokhandeln, alltjämt bedriven i förvirrade former. I princip hade bara bokbindarna rätt att sälja inhemsk litteratur i bundet skick, vilket betydde att de nästan helt slagit under sig den lönande handeln med almanackor, psalmböcker, biblar och andaktsböcker. Boktryckarna själva fick avyttra hara eget förlag, medan importerad utländsk litteratur fanns att få hos invandrade tyska bokförare.

Kring 1740 började bokmarknaden även under sådana villkor visa större livaktighet. Gränsen mellan de olika kategorierna (boktryckare, bokbindare/bokhandlare, förläggare) visade tendens att upplösas. I Stockholm framträdde några yrkesmän som därigenom fick verklig betydelse för vårt litterära hv. Den ovannämnde Peter Momma, kunglig boktryckare till 1760-talets slut, hade ett betydande förlag, utgav tidningar, anlade eget stilgjuteri och ett pappersbruk i Harg. Verksamma som utländska bokhandlare genom större delen av frihetstiden var J. F. Lochner och Gottfried Kiesewetter, av vilka den senare startade en förlagsverksamhet som omfattade vetenskapliga arbeten av våra yppersta författare, bl. a. Linné. Men mycket återstod, innan svensk bokproduktion och bokhandel nått ordnade förhållanden och visat sig vuxen det ansvar, som den vetenskapliga uppblomstringen ställde.

Den man som drev det därhän var LARS SALVIUS. Född sörm-länning 1706, uppvuxen i Finland och med studier vid universiteten i Åbo och Uppsala kom han vid 1730-talets mitt till Stockholm för att bryta sig en ämbetsmannabana. Men Salvius var en mångsidig, företagsam och självmedveten person, som gärna prövade lyckan inom andra områden. Han uppträdde som kättersk nationalekonomisk tänkare och påbörjade en svensk geografi, varom nedan; 1739/40 var han Vetenskapsakademiens notarie. Sedan han 1742 gift sig med den avlidne

boktryckaren Horrns änka, började ett nytt skede i hans liv. Salvius stod som ägare till ett stort tryckerijämte förlagsrörelse och tog sig genast för, till en början motarbetad av missundsamma konkurrenter, att bygga ut dem till de ledande i Stockholm och landet. Det kunde inte ske utan en ständig kamp på flera fronter, som efter hand ledde till att den svenska bokmarknaden grundligt förnyades. Kanslikollegium, under vilket litteraturen lydde, överhopade Salvius fr. o. m. 1743 med inlagor där han krävde större friheter för boktryckarna-förläggarna och reformer av boktryckaryrket. Främst ville han åt bokbindarnas försäljningsmonopol, vilket han ansåg motarbete spridningen av värdefull och svårsåld litteratur. Med tiden segrade Salvius över nästan hela linjen. Ett kungligt brev 1747 fastslog, att boktryckarna själva eller genom kommissionärer fritt fick sälja också bundna böcker, och 1752 utfärdades efter projekt av Salvius en ny förordning för rikets boktryckare, i vilken förlagsrätten nödtorftigt reglerades och yrkets ålderdomliga sedvanerätt avskaffades.

I egenskap av boktryckare, förläggare och bokhandlare i en person framstod Salvius snart som en nyckelgestalt i Sveriges vetenskapliga och litterära liv. Som bokförläggare var han den förste i stor stil, självfallet affärsmässig i sina bedömningar men ändå - fint bildad och med hjärta för lärdomen - alltid beredd att satsa pengar på förstklassig litteratur. På Salvius' tryckeri och förlagda av honom utkom frihetstidens naturforskare: Wallerius, Kalm, Hasselquist, Löfling, Gadd, Faggot, först och sist Linnés arbeten och Vetenskapsakademiens Handlingar. Hans förlagskatalog 1771, två år innan han dog, är imponerande. Med rörelse mindes man under gustaviansk tid de lyckliga dagar då "Linnæus skrev, Salvius tryckte, och Tessin köpte". Författarhonorar hade nu börjat införas i svensk förlagsverksamhet, och Salvius betalade ibland generösa arvoden, åtminstone när god avsättning kunde påräknas utomlands. Linné fick 50 daler kmt arket för den nya upplagan av *Systema naturae*, Vetenskapsakademien t. o. m. 100 daler för Handlingarna. Ute i Europa hade Salvius organiserat ett nät av kommissionärer i Paris, Leipzig, Amsterdam osv., som sörjde för avsättningen av Linné och andra internationellt gångbara

13. Drottning Lovisa Ulrikas vackra bibliotekssal på Drottningholms slott, skapad av Hårleman och Rehn. Hyllorna fylldes av den moderna franska litteraturen. Foto SPA.

artiklar, samtidigt som de i utbyte försåg honom med utländska böcker. Dem sålde han i sin bokhandel, privilegierad som "universalbokhandel" 1757 och landets största. Där inrättade den uppslagsrike Salvius också vårt lands första lånebibliotek, med tusentals volymer, mest utländsk vetenskap. Allt - boktryckeri, förlag, boklåda och lånebibliotek - inrymde han mot slutet av sitt liv i ett nyuppfört hus på Norrbro - ett huvudstadens kulturcentrum så gott som något. Men i Stockholm fanns nu talrika privilegierade boklådor, flera med ett rikt urval utländsk litteratur; Gjörwells (nedan) och j. Chr. Holmbergs var vid sidan om Salvius' de mest kända.

Skapandet av en någorlunda utvecklad svensk bokmarknad var inte den minsta av frihetstidens kulturgärningar. Bibliofiler och lärda kunde inom landet få tag på behövlig litteratur, många byggde upp stora privatbibliotek. Adels slotts- och herrgårdsbibliotek är till stor del grundlagda under 1700-talet, då den franska vitterheten översvämmade världen. På sin tid berömda var det Bondeska biblioteket på Säfstaholm, det Piperska på Engsö, där Dalin tillbringade glada stunder, och De Geerarnas magnifika boksamling på Finspång. Men oöverträffad bland de aristokratiska bokälskarna var Carl Gustaf Tessin, som under sina Parisår inte bara spenderade väldiga summor på den nya franska konsten och litteraturen utan också drog ihop mängder äldre solida verk i historia, naturalhistoria och moralfilosofi. Tessins lärjunge som konnässör och bibliofil var Lovisa Ulrika vars utsökta biblioteksgalleri på Drottningholm, ritat av Hårleman och Rehn, under latinska sentenser och porträttmedaljonger rymde kärnan av den eleganta franska litteraturen, Voltaire och Rousseau inbegripna, jämte gravyrverk och handkolorerade djur- och växtböcker. Tillsammans med Tessins bibliotek utgör drottningens boksamling i våra dagar stommen i Kungliga Bibliotekets rika 1700-talssamling. Rent professionella var bokmänniskor som Carl Gustaf Warmholtz och Johan Henric Liden, vilka genom oumbärliga bibliografier lät sina bibliotek tjäna vetenskapen. De och deras likar kompletterade sina boksamlingar på de många bokauktionerna, vilkas tryckta kataloger erbjuder ett flödande, ännu föga bearbetat källmaterial till tidens kulturhistoria.

Hur långt den vetenskapliga litteraturen nådde ut i samhället, kan inte säkert avgöras. I stort sett blev den förbehållen ståndspersonerna. Genom 1700-talet var religiösa uppbyggelseskrifter - Arndt, Scriver, postillor osv. - den litteratur som verkligen sålde, också i bildade kretsar. I Göteborg, där det fanns en välutvecklad bokhandel med import från Hamburg, Amsterdam och London, utgjorde andaktsböcker och annan religiös litteratur att döma av bevarade bouppteckningar totalt ca 70 % av det privata bokbeståndet. Stadens handlande borgerskap ägde lageditioner och författningssamlingar, här och där stod historieböcker men annars var det ont om lärda skrifter; av Linnés resor redovisas bara fem exemplar och tre av Vetenskapsakademiens Handlingar.

Utanför universitetsstäderna fanns offentligt bibliotek bara i Stockholm. Vetenskapsakademiens bibliotek kan om man så vill räknas dit, i varje fall Kungliga Biblioteket. Ödelagt genom slottsbranden 1697, då tre fjärdedelar av bokbeståndet gick förlorat, återuppbyggdes det under frihetstiden, inrymt i Per Brahes hus på Helgeandsholmen innan det 1768 flyttade in i en av Slottets flyglar. Kungliga bibliotekarier var länge Dalin och efter honom, ännu längre, Anders Wilde. Det största nyförvärvet kom efter periodens slut (1780), då det upplösta Antikvitetsarkivets ovärderliga samlingar av fornsvenska och isländska handskrifter tillföll Kungliga Biblioteket.

Ett ofrånkomligt inslag i frihetstidens svenska bokproduktion återstår att nämna - censuren. Allting fick inte tryckas och spridas. Under karolinsk tid hade den tanken med skärpa fastslagits av K. Maj:t, som i det 1686 under Kanslikollegium inrättade censorsämbetet ägde ett medel att kontrollera litteraturen i riket (ovan band 11, s. 73). Inget ändrades med det frihetstida statsskicket, enligt kansliordningen 1720 skulle *cen-sor librorum* i förväg granska och godkänna allt som utgavs på landets tryckerier eller såldes av bokförare och bokhandlare. Orubblig enhet i religionen och blind lojalitet mot statsmakten fattades alltjämt som en förutsättning för rikets bestånd, särskilt sedan hattarna gripit makten, och censor librorum fick mycket att göra. Ämbetet innehades 1737-46 av Gustaf Benzelstierna, tidigare kunglig bibliotekarie, historisk samlare och bror till Erik Benzelius, med vilken han underhöll en livlig brevväxling av stort lärdomshistoriskt intresse. Benzelstiernas bevarade censorsjournal visar honom som tämligen välvillig granskare av tidens litterära produktion, i regel omedgörlig bara när det gällde estetiskt undermåliga alster. Universitetens fakulteter hade sedan länge egen självcensur av disputationstrycket, och alla religiösa och teologiska skrifter skulle först godkännas av respektive domkapitel. Först vid seklets mitt, då de politiska motsättningarna skärpts, kom det till mera uppseendeväckande ingripanden. Censurlagen gjorde i princip varje författare rättslös, bara genom administrativt förfarande, utan domstolsutslag, kunde Kanslikollegium konfiskera ett misshagligt arbete, och hattarna såg till att så skedde. Censor var nu

den beryktade och oberäknelige Niclas von Oelreich, förut professor i Lund, långtifrån välsedd i Kanslikollegium men samtidigt hattpartiets handgångne man och utgivare av dess tidning Ärlig svensk. Oelreich var ganska frikostig med sitt "imprimatur", men ändå stegrades nu skuggrädslan och ofriheten i landet. T.o.m. utgåva av våra grundlagar förbjöds, om den politiska aktionen mot Ihre har i annat sammanhang talats och 1759 utbröt den sensationella tryckfrihetsprocessen om Peter Forsskåls avhandling Om borgerliga friheten, vilken offret gjorde allt för att driva till dess spets (jfr vidare nedan s. 535). Den rent vetenskapliga litteraturen berördes knappast av censuren, utom teologin där teologiska fakulteter och konsistorier kastade sig över talrika misstänkta skrifter.

Men oppositionen vaknade. I den europeiska upplysningens kamp för de mänskliga rättigheterna ingick kravet på tanke och yttrandefrihet som ett omistligt privilegium, och de beträngda franska filosoferna gick till storms mot förtrycket. I Sverige började läget förändras omkr. 1760, på samma gång som motviljan mot hattarnas förmyndarpolitik bredde ut sig. Den ene efter den andre uppträdde och försvarade tryckfriheten. Forsskål ville inte veta av några inskränkningar, "friheten", sade han, "bevaras med frihet". Den avgörande insatsen gjorde hans finländske landsman Anders Chydenius, i samhällsfrågorna radikalare än någon i sin samtid (nedan s. 143). Vid riksdagen 1765/66, då det politiska systemskiftet ägde rum och mössorna tog över, krävde han i ett memorial censorsämbetets avskaffande; att sätta en enda person till domare över en hel nations andliga liv vore orimligt. Efter heta debatter och hårt motstånd från Oelreich segrade slutligen Chydenius' förslag, och i december 1766 utfärdades med grundlags kraft den nya tryckfrihetsförordningen. Den är ett uppbyggligt aktstycke, lika långt hade den andliga friheten drivits bara i England och Holland. Censor librorum försvann, liksom Kanslikollegiets befattning med den svenska litteraturen. Allt var "lovgiviet att skriva och trycka", såvida det inte stred mot den rena evangeliska läran (där skulle domkapitlen alltjämt förhandsgranska), antastade rikets grundlagar eller smädade kungahuset; bara genom domstolsförfarande kunde en författare fällas för brott mot förordningen.

Med dess tillkomst öppnades en dammlucka: tidningar, tidskrifter, politiska broschyrer och smådeskrifter vällde fram. För Gustav III skulle det bli för mycket, under honom gick den svenska friheten också litterärt mot kärvare tider.

14. Censor librorum, den förre Lundaprofessorn Niclas von Oelreich
Karikatyrteckning i Kungliga Biblioteket.

Lärda Tidningar. Gjørwells tidskrifter

Tidningspressens och tidskrifternas ökade betydelse tillhör det mest utmärkande för 1700-talets kultur. Både den politiska nyhetstidningen och den lärda tidskriften hade skapats under föregående århundrade, men det var i upplysningstidens gynnsamma klimat de slog igenom och blev oundgängliga. Därav följde en snabbare puls både i det offentliga livet och inom den vetenskapliga världen, där nya böcker och upptäckter på kort

tid blev kända över hela Europa. Man behövde inte skriva böcker längre, den korta tidskriftsartikeln blev en allt populärare publikationsform och recensionsorganen gav raskt besked om vad som välldes ut från tryckpressarna.

I Sverige hade de vetenskapliga tidskrifterna inletts med Swedenborgs kortlivade *Daedalus hyperboreus*, som på 1720-talet efterträddes av de upsaliensiska *Acta literaria* (ovan s. 63). De utgavs av stadens Vetenskaps societet, och på samma sätt var det utomlands de vetenskapliga akademiernas sak att i sina memoarer och handlingar publicera professionella vetenskapliga undersökningar. Regeln gällde genom hela 1700-talet, i vårt land bar Vetenskapsakademiens Handlingar syn för den. Samtidigt var de lika väl som Royal Societys *Philosophical Transactions* en tidskrift så god som någon, kvartalsvis utgiven på svenska. Men den lärda tidskriften i egentlig mening såg anorlunda ut. Den skulle bjuda på litet av varje - artiklar, litterära nyheter, recensioner, insända brev, dödsrunor o. dyl. i brokig blandning. Genren blommade upp i oändad rikedom, mönstergivande var ett antal franska och tyska tidskrifter som lästes överallt: den gamla *Journal des sçavans*, Pierre Bayles *Nouvelles de la république des lettres*, jesuiternas utmärkta *Journal de Trévoux*, den lite ålderdomliga latinska *Acta eruditorum*, *Hamburgische Berichte von gelehrten Sachen* och från seklets mitt den ypperliga *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen*.

När den moderna tidskriften på 1730-talet introducerades i Sverige, började det med moraliska veckoskrifter efter engelskt mönster; lyckokastet var *Dalins Argus*. 1742 följdes de av en vetenskaplig tidskrift, *Tidningar om the lärdas arbeten*, månadsvis utgiven av den unge Uppsalaakademikern Olof Celsius d. y. Hans uppdragsgivare var Vetenskaps societeten, som vid sidan om sina latinska *Acta* ville förse en bildad läsekrets med aktuella lärda nyheter på modersmålet. Celsius' *Tidningar*, som levde bara ett år, var främst ett recensionsorgan men innehöll också dödsrunor och spridda notiser.

De fortsattes av Lars Salvius' *Lärda Tidningar*. Den driftige Salvius hade slutit en överenskommelse med Vetenskaps societeten, enligt vilken han skulle övertaga Celsius' nedlagda publi-

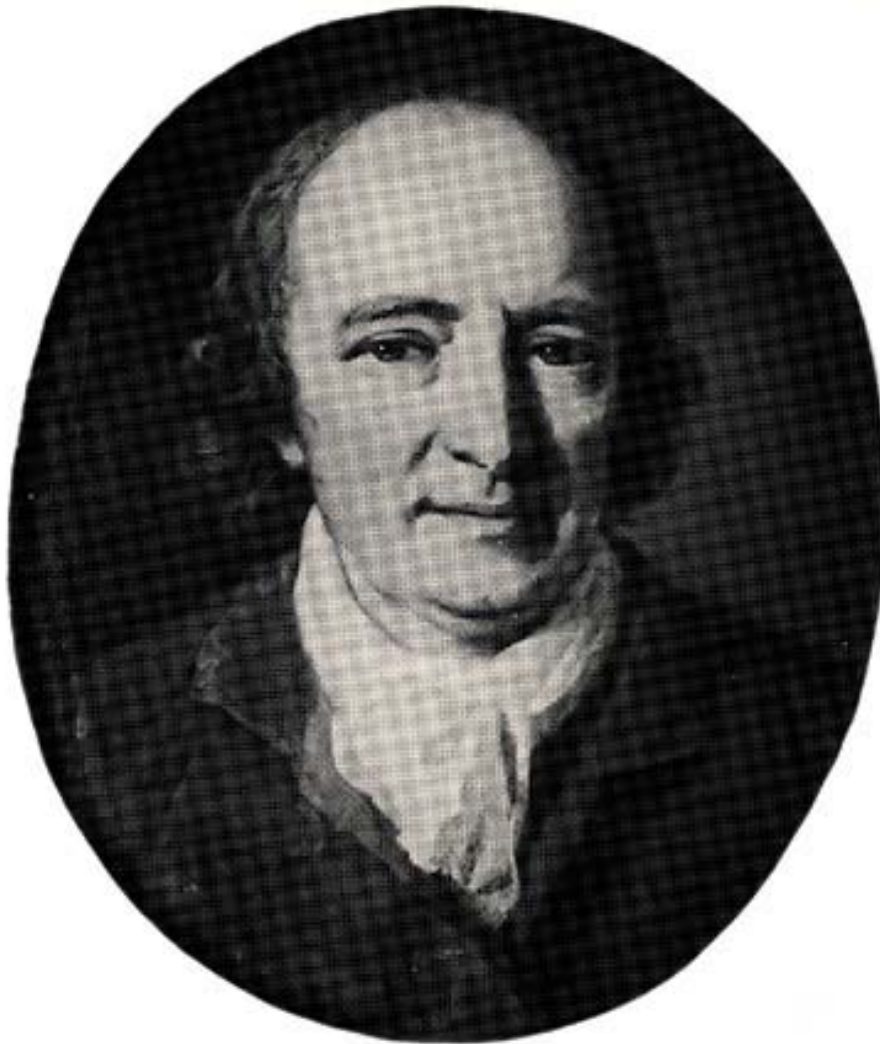
kation och på detta villkor utkom fr. o. m. 1745 hans *Lärda Tidningar*, först en, sedan två gånger i veckan, fyra sidor per nummer. För frihetstidens litterata publik blev de något av ett begrepp, ända fram till 1773 oavbrutet redigerade av Salvius, tidvis biträdd av den fattige magistern Samuel Loenbom. *Lärda Tidningar* ägnades nästan helt den nykomna svenska litteraturen, och naturligtvis gjorde de reklam för utgivarens egna förlagsprodukter. De otaliga recensionerna, inte minst av akademiska avhandlingar, var dock i regel lika sakliga som torra, ibland skrivna av författarna själva. Men i *Lärda Tidningar* bjöds också på uppfriskande lärda gräl, nyheter från Uppsala, Lund och Vetenskapsakademiens sammanträden, bokannonser, brev från resande Linnélärjungar och usla verser i mängd. Oumbärliga för samtid och eftervärld vittnar de om frihetstidens litterära uppvaknande.

Lärda eller åtminstone ekonomiska saker ingick från seklets mitt också i vad som senare kallades "dagspressen", men ännu inte var det. Den från 1600-talet ärvda Posttidningen, som bara innehöll utrikes nyheter, var tämligen ensam på scenen, tills Peter Momma på 1740-talet bjöd konkurrens med Stockholms Gazette och Stockholms Weckoblad och Inrikes Tidningar 1760 började utkomma. De båda senare hade åtskilligt litterärt stoff, Weckobladet t. o. m. en särskild avdelning "Lärde saker och rön" med artiklar och referat i naturvetenskapliga, medicinska och ekonomiska ämnen. På liknande sätt fylldes Inrikes Tidningar av notiser om svenskt näringsliv, främst lantbruk, plantager o. dyl., väderlek, huskurer, missfoster, fornfynd jämte nytt från Vetenskapsakademien och universiteten. Så förde också den vardagliga tidningspressen fram tidevarvets drömmar och ideal, i Stockholm och i landsorten; både vitterheten och upplysningsfilosofin uppmärksammades t. ex. i Johan Roséns Götheborgska Magazinet.

Men ingen kunde jämföras med Gjørwell. Som osjälvisk kulturarbetare saknar han motsvarighet i den svenska lärdomshistorien. Hans samlade produktion, under ett långt liv, av tidsskrifter, tidningar, editioner och annat tryck var enorm; allt skulle läggas för allmänhetens fötter, till hans egen ofärd om så krävdes.

CARL CHRISTOPHER GJÖRWELL var oäkta son till en karolinsk överstelöjtnant Ehrensparre och född 1731. Fadern tog väl hand om sonen, uppfostrade honom under hans späda år i Finland och stod alltid i den ömmaste förbindelse med honom. Från 1744 bedrev Gjörwell akademiska studier vid Lunds och Greifswalds universitet. I Lund lärde han sig under Lagerbring att passionerat älska den svenska historien, i Greifswald vanns han för tyskt väsen och tysk vitterhet. Efter en av fadern bekostad utrikes resa till Holland och Frankrike tjänade han under flera år sitt uppehälle som informator i Stockholm, innan han 1755 inträdde som lönlös extra amanuens vid Kungliga Biblioteket. Gjörwells ämbetsmannabana blev föga lysande, han utnämndes visserligen till ordinarie amanuens och fick bibliotekaries titel men nådde aldrig längre. Biblioteksgöromålen ägnade han efter allt att döma ett mera förstrött intresse. Utgivar- och publikationsverksamhet tog nästan hela hans tid och gav honom, när den bar sig, det mesta av hans levebröd.

Den unge Gjörwell började redan 1754 med en serie *Bref om blandade ämnen*, där han tvångslöst lade fram sina läsefrukter och funderingar i allehanda frågor. De var rätt harmlösa men väckte en viss uppståndelse, både Bref och Gjörwells följande publikationer råkade ut för polemiska angrepp, främst i Salvius' Lärda Tidningar. Uppenbart är, att Salvius vädrade konkurrens om läsarna, i varje fall sedan Gjörwell 1755 börjat utge sin månadsskrift *Den svenska Mercurius*. Den blev en framgång och nådde snart en upplaga om 600 ex. Mercurius var liksom Lärda Tidningar ett lärt nyhetsorgan med recensioner som huvudsaklig beståndsdel men annars långt rikhaltigare, därtill främst ägnad vad som skedde i Europa. Det är Gjörwells ovanskliga förtjänst att löpande ha gjort en kultiverad svensk läsekrets förtrogen med den internationella lärda republiken, i första hand boknyheter. I stor utsträckning hämtade han stoffet färdigt ur utländska vetenskapliga journaler, särskilt Göttingische Anzeigen. Från dem klippte och översatte han också levnadsteckningar över berömda vetenskapsmän som Haller och Wolff. Med åren ökade det svenska materialet i Mercurius med recensioner, originalartiklar, resebrev och historiska akt-

15. Kunglige bibliotekarien Carl Christopher Gjörwell - tidskriftsutgivare, förläggare, bokhandlare och en av huvudfigurerna i frihetstidens och den den gustavianska tidens humanistiska kultur. Oljemålning av Per Krafft d. ä. 1793; Norrköpings stadsmuseum. Foto SPA.

stycken i omväxlande blandning. Urvalet präglades i hög grad av Gjörwells eget kynne. Med sin lite gammaldags bildningstyp hade han föga till övers för naturvetenskaperna utan ömmade i stället för teologin och en grundlig humanistisk lärdom; medicinska nyheter föraktade han heller inte.

Över huvud ville Gjörwell i Den svenska Mercurius bedriva sin egen kulturpolitik. Bara referat som i Lärda Tidningar räckte inte,

han eftersträvade "en fri kritik" och gav uppriktiga uttryck för en personlig livsåskådning. Den bottnade i hans egenartade väsen. Gjørwell var alltigenom känslomänniska, full av spontan värme, naiv optimism och innerlig fromhet. Som ung i Lund genomgick han en religiös väckelse, orienterade sig sedan mot herrnhutarna och levde livet ut i en inre frid som inga yttre vedervärdigheter kunde rubba. För ortodox luthersk dogmatik hade han inget sinne - och den gudlösa upplysningsfilosofin avskydde han. I Mercurius och annorstädes bekämpade han den. T. o. m. den populära Holberg blev honom för stark, han var av samma ull som Bayle, Voltaire och andra "naturalister" vilka med sin besmittade moral vållat oändlig skada. Desto varmare prisar Gjørwell goda predikningar och kristna uppbyggelseskrifter. Hans bildning var tysk, inte fransk, och den vitterhet som vunnit hans hjärta var den tyska, främst schweizaren Salomon Gessners tårögda herdeidyller som försatte honom i hänförelse. Den romantik som stod för dörren, föraktande den franska upplysningskulturen, hade i Gjørwell en av sina förberedare.

Mercurius skrev han inte ensam, medarbetarna var många, särskilt på recensionsavdelningen. Gjørwell gjorde sig till vän med hela det lärda Sverige. Hovpredikanten Johan Chr. Stricker, författare till en känd homiletisk bibliografi, anmälde teologiska böcker jämte en annan prästerlig bibliograf, Samuel Alnander. Men stöttepelare, som medarbetare också i Gjørwells senare publikationer, var tre historiker och lärdomshistoriker, som blev hans nära vänner: Anders Schönberg, Johan Henric Lidén och den väldige boksamlaren Carl Gustaf Warmholtz (om dem vidare i band IV). Med dem och många andra samlare och urkundsutgivare brevväxlade den pratsamme Gjørwell oavbrutet. Han fann tid till allt, i Sveriges humanistiska värld satt han som en spindel i nätet, inte olik Wargentin bland naturforskarna, ryckte i trådarna, håvade in artiklar och recensioner, sporrade och uppmuntrade.

Gjørwell framhärddade med Den svenska Mercurius till 1765 (1761-62 redigerad av Erik Ekholm). Samtidigt gav han ut andra periodiska publikationer med historiska handlingar (jfr nedan s. 624). Den nedlagda Mercurius efterträddes av en lång rad

liknande tidskrifter under skiftande benämningar: *Kongl. Bibliotekets Tidningar om Lärda Saker*, *Nya Lärda Tidningar* och vad allt de hette. Gjørwell var en orolig ande och helhetsbilden förvirrad, planlöst övergick hans tidskrifter i varandra och bytte namn. Recensioner och lärda nyheter utgjorde alltid deras kärna, men med åren intog poesien och vitterheten ett större rum. Nya medarbetare kom till, så Ihre, Carl Reinhold Berch och Torbern Bergman. Den nya metoden att genom subskription i förväg förvissa sig om avsättningen tillämpade Gjørwell målmedvetet. Inga motigheter avskräckte honom, med outsläckt optimism drev han sina tidningar, bibliotek, magasin och arkiv tills de på 1790-talet började ebba ut. Som om inte detta var nog, kastade han sig över också annan förlagsrörelse och öppnade bokhandel (1769). Den gjörwellska boklådan vid Riddarhustorget bjöd på ett rikhaltigt sortiment utländsk litteratur, förnöjd omtalar Gjørwell hur välbesökt den var: "folket strömmar in och ut, helst middagstiden, då torget är fullt". Allt detta kostade stora pengar, helt blottad på ekonomiskt förstånd hade Gjørwell det ofta eländigt och gjorde två gånger konkurs. Men han redde ut alla situationer, i uppfinningsrikedom brast han aldrig. Med anledning av kronprinsens födelse 1778 bildade han som glödande patriot, beskyddad av hovkanslern Fredrik Sparre, det s. k. Uppfostringssällskapet med huvuduppgift att publicera läroböcker. Sällskapet sammanträdde aldrig utan var rent imaginärt, identiskt med Gjørwell själv. I dess namn inköpte han, för pengar lånade av Patrik Alströmer i Alingsås, Warmholtz' makalösa historiska bibliotek och utgav *Uppfostrings-sällskapets Tidningar* (1781-87), ett lärt magasin av samma slag som de tidigare. Formellt under sällskapets beskydd drev han under dessa år huvudparten av sin förlagsrörelse. Den var mycket ambitiös, i det nämnda köpet ingick manuskriptet till Warmholtz' för eftervärlden outhärliga *Bibliotheca historica sueo-gothica* som Gjørwell nu började utge, därtill kom bl. a. Björnståhls resa och Lagerbrings svenska historia. Uppfostringssällskapet levde vidare och fortsatte utgivningen av Warmholtz men utan Gjørwell, som dragit sig tillbaka.

Ständigt tjänstledig från Kungliga Biblioteket åldrades Gjørwell bland sina böcker i familjens sköte. Han förblev densamme - en naiv och munter arbetsmyra där han satt vid skrivbordet i sin lilla

gröna kammare i torpet på Djurgården. Med all sin herrnhutiska fromhet förenade Gjørwell en oförställd glädje över detta livets goda. "Naturen, vänner och böcker" utgjorde hans lycksalighet, pastorala fester var hans specialitet. Hans innerliga naturkänsla var den begynnande romantikens och detsamma gäller än mera den sentimentala vänskapskult, särskilt av unga män, som han passionerat hängav sig åt. Men lika varmt var Gjørwell fäst vid familjen, "söta mor", sonen och de båda döttrarna; hans många brev till de senare ger oöverträffade uttryck för borgerlig idyll under slutande svenskt 1700-tal. Det är som brevskrivare Gjørwell kommer att leva. Hans samlade korrespondens växte under åren till ofantligt omfång, totalt bevaras i Kungliga Biblioteket 78 volymer, och delar därav lät han själv i livstiden publicera (*Brefväxling 1-6, 1798-1808*). Alltid välunderrättad, full av lärda nyheter, politiskt skvaller, anekdoter om maskerader, teatrar, hovleverne och annat remarkabelt i Stockholmslivet breder han ut sig inför sina adressater, av vilka många var höga herrar som Höpken, Fredrik Sparre och den trogne gynnaren Patrik Alströmer. Som helhet utgör den gjörwellska brevsamlingen ett enastående material till det senare 1700-talets svenska kultur- och personhistoria, och Gjørwell själv med sin flytande penna - öppen och konstlös, känslös och livlig - lär vi känna närmare än kanske någon annan person i hans tid. Först 1811 gick han bort. Som publicist hade han gjort den lärda humanistiska kulturen tillgänglig för alla i frihetstidens och den gustavianska tidens Sverige.